

ковичів. То був детонатор нестабільності, що провокував різнобій регіональних ритмів історичного життя країни. Хоча політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя в княжу добу не відбулося, однак саме тоді сформувалися уявлення про відмінність історичних первенів двох берегів Дніпра.

Хоча, за свідченням літописця, брати жили в мирі та *братолюбстві* до самої смерті Мстислава, що наспостигла його у 1036 р., не думаю, що Ярослав почувався комфортно, спостерігаючи з київських височостей над бурхливою діяльністю Мстислава, який доклав неабияких зусиль, аби перетворити Чернігів на місто, гідне статусу столиці половини Русі. Тільки поховавши брата у ще недобудованому ним за життя чернігівському соборі св. Спаса, Ярослав міг спокійно зітхнути й без проблем успадкувати його володіння, адже єдиний, здається, син Мстислава на ймення Євстафій помер ще 1033 р. Отож, коли зійшов з життя і Мстислав, Чернігівський стіл того ж року було ліквідовано: *«перей власть его всю Ярослав и бысть самовластець Русьстѣи земли»*⁸⁸.

3. Політична організація давньоруської спільноти. Державна влада та управління (середина XI – початок XIII ст.)

Шойно ставши єдиновладним володарем Русі, Ярослав посадив на новгородське княжіння свого сина Володимира, а на тамтешню єпископську кафедру – святителя Луку Жидяту. У свого брата Судислава, єдиного з уцілілих синів Володимира, він відібрав Псковщину й запроторив його до в'язниці, з якої його випустять тільки після смерті самовладця князі Ярославичі. Ізяслав Ярославич дістав у володіння Турово-Пінщину, Святослав став княжити на Волині, а наймолодшого Всеволода київський князь з надмірної любові тримав коло себе. Одна тільки Полоцька земля залишалася не підвладною київському правителю. Єдиновладні амбіції Ярослава символічно маркують засновані ним на далеких рубежах Русі міста, що носили його імена, – Ярослав у верхів'ях Волги, Юр'їв у землі чуді (сучасний Тарту) та Юр'їв на південному степовому кордоні в Пороссі.

Правління Ярослава ґрунтувалося на відновленій ним політичній практиці Володимирового володарювання. Політична система Київської держави й «далі опиралася на династичній основі, тепер відсвіжений, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще неутралізували локальні елементи, далі розтекалася по цілій Руській державі, в'яжучи її свідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичаєве право, а змагання коло

дальшого розширення нової релігії та візантійської культури зміцнили заложені Володимиром культурні зв'язки»⁸⁹.

У період двовладдя братів Володимировичів авторитет Києва як головного політичного центру Русі дещо занепав. Либонь саме цим пояснюються причини грандіозного будівництва, яке розгорнув у Києві Ярослав. Як сповіщає «Повість временних літ» під 1037 р.: «Заложы Ярославъ город великий, у него же града суть Златая врата; заложы же и церковь святая Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротех святых Богородица благовещенье, посемь святого Георгия манастырь и святая Ирины»⁹⁰. Отже, стараннями цього великого будівничого Київ знову утверджується в статусі політичної і духовної столиці Русі. Столичність Києва є відтворенням константинопольської моделі, запозиченням з візантійського ідейного арсеналу (термін «столиця» у давньоруській мові не зафіксований). Характерною в цьому відношенні є запримічене О.В.Назаренком⁹¹ у *Службі* на освячення церкви св. Георгія у Києві (середина XI ст.) найменування Києва митрополитом Іларіоном «першопрестольним матери градом». Отже, Ярославу вдалося вивістити статус Києва ідеологічно як рівночасного Царгороду міста.

Так само київський князь домагався надати своїй владі царського ореолу. Про це свідчить графіті Софійського собору, де Ярослава названо царем. На карбованих ним срібних монетах з написом «Ярославле сребро» разом із вольовим ликом самого князя міститься зображення св. Георгія – його небесного покровителя. У Візантії Георгія вшанували і як великомученика, і як святого воїна. У цій ролі він виступав покровителем візантійського імператора і його війська: перенісши на свої срібники і печатки образ св. Георгія, Ярослав задекларував свою рівність з візантійським імператором⁹². Можливо, цій же меті відповідало встановлення в центральному нефі Софії Київської шиферної плити з вирізьбленим за візантійським зразком зображенням геральдичного орла, яке С.О.Висоцький вважав гербом Київської Русі часів Ярослава Мудрого⁹³. Войовничо підняті до гори орлині крила покликані були символізувати міць і силу влади Ярослава.

У роки його правління було вперше складено суддебник, який дістав назву «Руська Правда». Це перше на Русі законодавче зведення поклало початок розвитку писаного права. Як засвідчує Новгородський перший літопис молодшого літопису, увійшовши вперше до Києва у 1016 р., Ярослав «сѣде на столѣ отца своего Володимира ... нача вои свои дѣлитѣ, старостам по 10 гривенъ, а смердомъ по гривнѣ, а новгородцомъ по 10 гривенъ всѣмъ, и отпусти их всѣх домовъ, и дав им правду, и уставъ списавъ, тако рекши им: “по се грамотѣ ходите, якоже списах вамъ, тако же держите”. А се есть Правда Рускаа...»⁹⁴. Правда Ярослава регламентувала норми правової поведінки не одних лише новгородців, а охоплювала всю територію Давньоруської держави. Добачаючи у найдавнішій частині Руської Правди риси дружинного права, О.Є.Пресняков слушно

наголошував на тому, що «ці норми набувають більш загального значення через те, що новгородці домоглися визнання такого ж князівського захисту як засобу обмежити самоправство дружини у її сутічках з місцевим населенням. Якщо це так, то князівська влада вперше за Ярослава спершу на новгородському ґрунті набуває характеру урядової влади і князь з “начальника дружини” становиться втіленням “земської влади”»⁹⁵. Кодифікаційна діяльність Ярослава була, отже, важливою віхою у формуванні політичного суспільства на Русі. Руська Правда зруйнувала архаїчні родоплеменні правові традиції, зрівнявши в правах пересічне населення з представниками князівської дружини⁹⁶. Єдиний закон, гарантом якого став київський князь, відповідав єдиновладній формі його правління.

Державу Ярослава прийнято називати «ранньофеодальною монархією». Якщо із визначенням її політичної форми як монархії можна погодитися, то питання щодо природи її соціально-економічного ладу потребує уточнення. Уявлення про Київську Русь середини X – початку XII ст. як відносно єдину ранньофеодальну державу є рудиментом багаторічної засоціологізованості підрадянської історичної науки з її однобічним розумінням феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів. Успадкована від С.В.Юшкова і Б.Д.Грекова, така схема розвитку феодалізму на Русі, по суті, й досі не зазнала суттєвих змін.

Розхоже розуміння феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів, є однобічним. Адже за такого підходу увага акцентується тільки на соціально-економічному аспекті й натомість ігноруються інституційно-правничі, надбудовні його інститути. На Русі вони мали свої, часом дуже характерні особливості, тому важко встановити їхню відповідність західноєвропейській моделі феодалізму. Ось чому Іван Лисяк-Рудницький свого часу наголошував на тому, що суспільно-політичний лад Київської Русі «можна назвати феодальним лише з великим застереженням... На Русі не було, – на його думку, – формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні маєтності бояр були не умовними феодальними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київський великий, а згодом і старші удільні князі здійснювали зверхню владу над меншими удільними князями, але тому, що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їхні взаємовідносини мали характер скоріше міжродинних, ніж феодальних зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом»⁹⁷.

Недосконалість системи державного регулювання земельних надань, розмитість чи радше незакріпленість їхніх меж довго «не давало змоги у Східній Європі розвиватися “нормальним” феодальним відносинам. Вони почали складатися на Русі – з характерними маєтностями-

бенефіціями, всілякими імунітетами і скрупульозною регламентацією васальної служби – тільки на зламі XIII–XIV ст. і досягли повного розвитку у XVI ст. До цього часу, – на думку історика, – зв'язки, що умовно співвідносяться з васально-сюзеренними відносинами Західної Європи, існували в більш патріархальній формі особистих відносин, пов'язаних з централізованою експлуатацією земель, що знаходились в корпоративній власності»⁹⁸.

Важливими щодо цього, проте, недостатньо досі поцінованими наукою залишаються спостереження Б.М.Флорі щодо інституту так званої служебної організації та її ролі у розвитку суспільно-політичного ладу Київської Русі XI–XII ст. На основі порівняльного аналізу джерельного матеріалу XIV–XV ст. дослідник дійшов висновку про те, що «служебна організація» побутувала лише в тих країнах, де соціальні відносини ґрунтувалися на системі централізованої експлуатації за незначною питомою вагою або навіть за повної відсутності приватно-феодальних елементів. «Виникнення “служебної організації” було не результатом створення великого вотчинного господарства і поглиблення поділу праці в процесі стихійного економічного розвитку, а планомірною акцією ранньофеодальної держави, спрямованою на задоволення її різноманітних потреб в умовах слабкого розвитку товарно-грошових відносин. Виділивши з підвладного населення частину людей для відбування певних служб, держава забезпечила собі послуги, продукти й вироби, що було не під силу членам підкорених нею общин, постійно зайнятих звичайним землеробським господарством»⁹⁹. Такий характер відносин між владою і населенням у перші століття існування Київської Русі й моделював, як уявляється, своєрідність її суспільно-політичного устрою та визначальні риси політичної системи.

Рано чи пізно і до дому, хай там і не наймогутнішого володаря, приходила смерть. Відчуваючи її холодний подих, Ярослав вирішив обумовити порядок передачі влади своїм синам: *«И еще бо живушю ему, наряди сыны своя, рек имъ: “Се азъ отхожю свѣта сего, сынове мои; имѣйте в собѣ любовь, понеже вы есте братья единого отца и матере. Да аще будете в любви межю собою, Бог будетъ в васъ, и покоритъ вы противныя под вы. И будете мирно живуше. Аще ли будете ненавидно живуше, в распряхъ и которающеса, то погыбнете сами, и погубите землю отецъ своихъ и дѣдъ своихъ, юже налѣзоша трудомъ своимъ великым; но пребывайте мирно, послушающе брат брата. Се же поручаю в себе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киевъ; сего послушайте, якоже послушасте мене, да той вы будетъ в мене мѣсто; а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимеръ, а Вячеславу Смоленскъ”. И тако раздѣли имъ грады, заповѣдавъ им не преступати предѣла братня, ни сгонити, рекъ Изяславу: “Аще кто хоцетъ обидѣти брата своего, то ты помагай, его же обидятъ”. И тако уряди сыны своя пребывати в любви»*¹⁰⁰. Наведений текст Ярославого «заповіту» текстологічно ґрунтується на

біблійних зразках і літературних запозиченнях із візантійських джерел. Однак сам факт такого перерозподілу земель між синами Ярослава не викликає сумнівів.

Метою цього «ряду» було, на думку О.Є.Преснякова, збереження сімейного союзу між Ярославичами заради внутрішнього миру і єдності у боротьбі з ворогами. Його «політичний» зміст дослідник добачав у спробі узгодити сімейний розподіл з потребами державної єдності: «Адже результат сімейного розподілу – припинення співволодіння і розпадання заснованої на ньому соціальної групи»¹⁰¹. При цьому О.Є.Пресняков уважав, що «ряд» Ярослава не встановлював порядку наслідування київського старійшинства й спадкоємності князівських володінь, а отже, і не вніс нічого нового до форми політичної організації Київської держави. Схожі погляди поділяють і деякі сучасні дослідники. Натомість М.Ф.Котляр обгрунтував думку про те, що Ярослав передбачав передачу Києва старшому в роді й тим самим поклав початок системі «лествичного восхождення», тобто успадкування князівських столів по горизонталі, від старшого брата до молодшого¹⁰². Звісно, ідеї Ярославого заповіту з часом будуть нівельовані не передбачуваним плином політичного життя та політичної практики. Та все ж можна сконстатувати, що поділ земель між синами Ярослава, співтовариство яких відтепер набуває якісно нового статусу референтної сімейної групи володарів Київської Русі, привів до змін в організації її політичної системи. Перехід від «*corpus fratrum*», тобто від моделі братерської сім'ї, в якій не існувало авторитета старшого брата, до сеньйорату, який закріплював за старшим у родині сином права батька¹⁰³, відбиває, на думку багатьох дослідників, відома композиція фрески в центральній наві Софійського собору в Києві з зображенням сім'ї Ярослава Мудрого. Ф.Кемпфер зводить його у ранг документа сеньйорату й убачає в ньому підтвердження присяги єдності княжої сім'ї в політичних справах¹⁰⁴. Так само і сучасний дослідник трактує княжий портрет як спрямоване у майбутнє послання Ярослава: «композиція княжої фрески в соборі св. Софії репрезентувала таку концепцію сімейного урядування над Руссю, за якої старший син мав посісти місце батька. Метою системи було забезпечити єдність сім'ї та підвладних територій»¹⁰⁵. Утім, не переконаний у тому, що цей художній образ можна вважати нотаріально засвідченим юридичним актом політичного співжиття княжої сім'ї, яким воно бачилося Ярославу після його смерті.

Говорячи про політичні наслідки Ярославого заповіту, насамперед слід відзначити, що цим «рядом» була порушена єдність «Руської землі» в Середньому Подніпров'ї, яка досі була доменом київських князів-самовладців – Володимира і Ярослава. У результаті відновлення адміністративно-політичного поділу «Руської землі» на Дніпровському Лівобережжі виникають князівські столи з центром у Чернігові та Переяславі, які стали осередками володінь старших Ярославичів. Відпо-

відно Святослав і Всеволод були наділені рівними з київським князем Ізяславом легітимними правами. Це, зокрема, засвідчує їхня спільна діяльність у всіх сферах життя країни: разом вони розпоряджалися розподілом земель між іншими князями, організовували спільні походи, впроваджували законодавчі норми. Так, стаття 2 Поширеної редакції Руської Правди сповіщає, що по смерті Ярослава *«совкупившися сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Коснячко Перенег, Никифор и отложижа убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все, яко же Ярослав судил, такоже и сынове его уставиша»*¹⁰⁶.

У 1059 р. Ізяслав, Святослав і Всеволод звільнили із в'язниці свого дядька Судислава, проте волі йому не подарували, а постригли його у ченці Георгієвського монастиря у Києві, де той і скінчив своє життя. Після смерті у 1057 р. смоленського князя В'ячеслава брати посадили на його місце Ігоря Ярославича, *«из Володимеря выведшее»*¹⁰⁷. Слідом за Волинню вони прилучили до своїх володінь і Галичину, вигнавши звідти свого небожа Ростислава – сина Володимира Ярославича. Невдовзі Ярославичі виступили війною на Полоцьке князівство: *«Ярославичи же трие, – Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, – совокупивше вои, идоша на Всеслава»*¹⁰⁸. Холодної зимової днини Ярославичі заволоділи Мінськом, а з настанням весни виграли вирішальну битву з військами Всеслава Полоцького. Потому вони підступно заманили Всеслава до себе на переговори, *«рекше ему: “Приди к намъ, яко не створимъ ти зла”. Он же, надѣявъся цѣлованьи креста и приѣхавъ в лодыи чересь Днѣпръ»*. Та брати не дотрималися хрестоцілувальної обітниці й полонили його, коли він входив до Ізяславого шатра: *«Изяславъ же приведъ Всеслава Киеву, всади и в порубъ с двѣма сынома»*¹⁰⁹. Отже, і Полоцьке князівство стало здобутком Ярославичів.

Їхня спільна, злагоджена діяльність дозволяє з впевненістю говорити про те, що вона була оперта на якусь домовленість («ряд») між старшими Ярославовими синами. Цей політичний союз у науковій літературі прийнято називати «тріумвіратом Ярославичів». Рівність кожного з його членів в очах тогочасної спільноти було санкціоновано церквою. У 60-х роках XI ст. поряд з Київською митрополією зі згоди Константинопольського патріархату з'являються титулярні (сан титулярного єпископа був персональною відзнакою, а не церковно-адміністративною посадою) митрополіти кафедри в Чернігові та Переяславі¹¹⁰. Церковне вивищення тамтешніх єпископій відповідало політичній системі володарювання старших Ярославичів. Щойно тріумвірат припинив своє існування, юрисдикція Київської митрополії була знову поширена на всю Київську Русь.

Прибравши до своїх рук значні земельні володіння, брати до часу зберігали хистку політичну рівновагу. Та помалу поміж ними визрівали суперечності, які рано чи пізно неминуче мали вилитися у відверту конфронтацію. Першопоштовхом до зруйнування тріумвірату стала га-

небна поразка Ярославичів у бойовищі з половцями на р.Альті поблизу Переяслава у 1068 р. Відмовивши «людям київським», які хотіли ще битися з половцями у видачі їм зброї і коней, Ізяслав викликав роздратування народу. У місті ширилося невдоволення, що й змусило Ізяслава податися геть із міста. Тим часом люди кинулися грабувати княжий двір. Вони проголосили своїм князем визволеного з в'язниці Всеслава.

Та тріумф останнього був недовгим. Коли весною 1069 р. Ізяслав Ярославич разом зі своїм тестем – польським королем Болеславом Хоробрим – наблизився до Києва, той не став випробовувати долю і поночі втік із табору готових до битви киян. Ранком, коли люди дізналися про втечу Всеслава, вони повернулися до Києва і скликали віче. Порадившись, вони *«послашася къ Святославу и къ Всеволоду, глаголющее: “Мы уже зло створили есмы, князя своего прогнавши, а се ведеть на ны Лядьскую землю, а поидѣта в градъ отца своего; аще ли не хочета, то нам неволя: зажгоша град свой, ступим въ Гречьску землю”»*. Дослухавшись до цих слів, Ізяслав залишив основні збройні сили поляків разом із Болеславом і рушив на Київ. Поперед себе він відправив свого сина Мстислава, який, увійшовши до міста, вчинив розправу над прихильниками Всеслава: *«И пришед Мстиславъ, и съче кыяны, и же бѣша высѣкли Всеслава, числом 70 чади, а другыя слѣпниша, другыя же без вины погубив, не испытавъ»*¹¹¹. Ізяслав помстився і Всеславу, відібравши в нього Полоцьк, в якому посадовив свого сина Мстислава, а після наглої смерті останнього – його брата Святополка. Та Всеславу вдалося вигнати того з Полоцька й утримати його у своїй владі.

Так Ізяслав залишився і без Полоцька, і без Новгороду, яким раніше поступився Святославу Чернігівському. Оце порушення, мовлячи словами М.С.Грушевського, «рівноваги паїв» змусило Ізяслава стати на шлях компромісу з Всеславом: «Ізяслав, не можучи переболіти утрати Новгороду, хотів використати поміч полоцького волхва проти Святослава, аби відібрати у нього назад змінений на Полоцьк Новгород»¹¹². Таке загравання Ізяслава з Всеславом не могло не викликати спротиву амбітного Святослава, який намовив Всеволода виступити проти старшого брата. Востаннє Ярославичі продемонстрували народові свою братню любов 20 травня 1072 р. під час церемоніалу перенесення мошей святих князів-страстотерпців Бориса і Гліба у Вишгороді. А вже навесні 1073 р. змовники змусили Ізяслава знову тікати до Польщі: *«Изиде Изяславъ ис Києва, Святослав же и Всеволодъ видоста в Києвъ, мѣсяца марта 22, и съдоста на столѣ на Берестовомѣ, преступивши заповѣдь отню»*¹¹³. Молодші тріумвіри поділилися волостями Ізяслава. При цьому за обсягами володінь й відповідно владних повноважень Святослав значно вивищувався над Всеволодом. Фактично він був єдиновладним правителем Київської Русі. Тільки передчасна смерть, переконаний, зашкодила йому здійснити остаточний поворот до одноосібної монархії.

Всеволод, успадкувавши на початку 1077 р. київський престол, по-

спішив посадовити в Чернігові свого сина Володимира (Мономаха), пересунувши Святославого сина Олега на Волинь. Та повернення Ізяслава навесні того ж року на Русь змусило його поступитися своєю зверхністю над політичною системою Київської держави. Брати, поновивши угоду між собою, починають новий перерозподіл волостей, у результаті чого Чернігівські Святославичі були витіснені з батькових вотчин на далеку периферію. Та вони не облишили своїх намірів будь-що повернутися господарями належного їм спадку. У ході міжусобної війни, що її розв'язали чернігівські ізгої в 1078 р., на Нежатиній ниві поблизу Чернігова загинув Ізяслав. З його смертю пішов у небуття і тріумфірат Ярославичів, який понад два десятиліття був визначальною рисою політико-династичного устрою Київської Русі.

Всеволод Ярославич по праву «лествиничного восхожденія» повертається на київській стіл: *«сѣде Киевѣ на столѣ отца своего и брата своего, приимѣ власть Русьскую всю»*¹¹⁴. Він посадовив Володимира Мономаха у Чернігові, а Ярополка у Володимирі й додав йому Туров. Єдиновладне правління Всеволода (1078–1093 рр.) годі назвати часом реставрації одноосібної монархії, радше судомною спробою зберегти надбане. Підбиваючи підсумок його, сказати б, трудам і дням, старокиївський літопис скрушно зауважив: *«Сѣдящю бо ему Киевѣ, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, рааздаваше власти имъ»*¹¹⁵. І справді, виросло ціле плем'я молодих і завятих ізгоїв, що ждали вотчин. Їхній вовчий апетит треба було якось втамувати. Отож, і доводилося великому князеві вести гнучку політику маневрів і компромісів.

Володимир Мономах до самого скону свого батька знаходився разом із ним у Києві. Однак, коли постало питання про вакантний київський престол, він не наважився його посісти, розмірковуючи так: *«аще сяду на столѣ отца своего то имам рать съ Святополком взяти яко столѣ преже отца его былъ»*¹¹⁶. Ці слова Мономаха дозволяють скласти уявлення про характер політичної системи Київської Русі на зламі XI–XII ст. Слідом за О.Є.Пресняковим уважаємо, що вони не промовляють про визнання ним родового старійшинства, а лише засвідчують «конкуренцію двох отчинних прав і відбивають бажання Мономаха відновити з Святополком двовладдя їхніх батьків з огляду на його безперервну боротьбу зі Святославичами за Чернігів»¹¹⁷. Отже, Володимиру довелося й далі розвивати батькову політику компромісів. Він поступився Черніговом Олегу Святославичу, а сам пішов князувати *«на столѣ отень»* до Переяслава.

Усобиці 70–90-х роках XI ст. й безперервні війни з половцями диктували необхідність покласти край політичній нестабільності в Київській Русі. З цією метою 1097 р. у Любечі й зібралися нащадки Ярослава Мудрого. Сюди *«для устроенья мира»* прибули разом зі старшими Святополком і Мономахом також Давид і Олег Святославичі, Давид

Горевич і Василько Ростиславич. Князі, як сповіщають літописні джерела, умовилися припинити усобиці й непорушно дотримуватися прав на отчини: *«Да нонъ отселъ имемся въ едино сердце и блюдем Рускыѣ земли; каждо да держить отчину свою: Святополкъ Киевѣ Изяславлю, Володимир Всеволождю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же роздаялъ Всеволодъ города: Давиду Володимир, Ростиславичем Перемишль Володареви, Теребовль Василкови. И на том цѣловаша крестъ: “Да аще кто отселъ на кого будетъ, то на того будем вси и крестъ честный”»*¹¹⁸. Рішення Любецького з'їзду носили суперечливий характер. З одного боку, суттєвою новацією стало те, що принцип старійшинства був доповнений вотчинним правом, а з другого — юридичний зміст вотчини як довічного спадкового володіння окремої князівської гілки залишався розмитим¹¹⁹. Незважаючи на те що задекларовані в Любечі принципи не усунули суперечностей у міжкнязівських стосунках, вони заклали основу для подальшої трансформації моделі політичної системи Русі.

4. Характер політичної системи Київської держави XII–XIII ст.

У другій половині XII ст. Київська Русь вступила в нову стадію свого історичного розвитку. Прогресуюча соціально-економічна еволюція давньоруського суспільства викликала появу нових форм його політичної організації.

Утвердження державно-політичної роздробленості на Русі було закономірним наслідком економічного та соціально-політичного розвитку країни. Порушення державної і територіальної єдності Київської Русі було зумовлено насамперед посиленням процесів зростання кількості волостей-вотчин, що об'єктивно впливало з самої «сімейної» природи взаємин між представниками розгалуженого князівського роду¹²⁰. Формування вотчинної системи відбувалося переважно за рахунок перерозподілу волостей між князям Рюрикового дому, що непомірно розрісся. Мірою того як дробилися уділи й локалізувався в них князівсько-дружинний устрій, «з династії Володимира Великого витворюється ряд місцевих, “земських” династій, що тримаються в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а зв'язані певними внутрішніми зв'язками, симпатіями з своєю землею, опираються на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні»¹²¹. Володимир Мономах (1113–1125 рр.) і його син Мстислав (1113–1125 рр.) були останніми київськими князями, що зуміли утримати централізуючий вплив Києва і протидіяти спробам місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру.

Одночасно з економічним і політичним піднесенням значення місцевих, земельних династій зміцнювалася їхня автономія, вивисувалася роль місцевих органів державного управління. Опираючись на